

ÖRKÉNY ANTAL – SZÉKELYI MÁRIA

ZÁRSZÓ

Esélyegyenlőség és igazságosság

Amikor ma Magyarországon a társadalom valamilyen szempontból hátrányos helyzetben lévő tagjairól esik szó, elsősorban a romák társadalmi helyzete és beilleszkedése jut a legtöbb ember eszébe. Abban viszont már jelentősek a különbségek, hogy vajon az esélyegyenlőség és a diszkrimináció említése kapcsán az egész roma kisebbség helyzetére gondolunk-e vagy csak a romák bizonyos csoportjaira¹, és ha ez utóbbi eset áll fenn, vajon melyek ezek a csoportok, és milyen okai vannak a társadalmi megkülönböztetésnek. Emberjogi vagy kisebbségvédelmi szempontból elterjedt az a nézet, hogy pusztán a roma kisebbségi csoporthoz való tartozás kihívja a többségi társadalom és a különféle társadalmi intézmények megkülönböztető reakcióit; ha viszont a szociális alapú egyenlőtlenségeket és megkülönböztető eljárásokat nézzük, a vélekedések inkább arra hajlanak, hogy a romák 30-40 százaléka él ma olyan körülmények között, ami a társadalmi esélyegyenlőség dilemmáit felveti.²

Az esélyegyenlőség alkotmányos védelme és az esélyegyenlőtlenségek kiküszöbölését célzó intézkedések jogi és társadalmi megítélése különösen összetett probléma. Ennek legfőbb oka, hogy a kérdéskör nem pusztán a jogállamiság és az

¹ Egy korábbi kutatásunkban és az ebből született könyvünkben éppen arra tettünk kísérletet, hogy feltárjuk a romák sikeres társadalmi integrációjának szociológiai és szociálpszichológiai hátterét. Erről lásd: CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal – SZÉKELYI Mária – BARNA Ildikó: *A siker fénytörései*. Budapest, Sík Kiadó, 2005.

² Lényegében ezt mutatják Kemény István és kollégái által folytatott kutatások adatai, de hasonló következtetésre jutott Ladányi János is egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat alapján. Lásd: KEMÉNY István – JANKY Béla – LENGYEL Gabriella: *A magyarországi cigányság 1971-2003*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004.; LADÁNYI János: *Szociális és etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piacgazdasági átmenet időszakából (1987-2005)*. Új Mandátum, 2005.

emberi jogok alkotmányos védelmét és érvényesítését érinti, de szorosan beágyazódik a politikai és társadalmi igazságosság megítélésének igencsak bonyolult problémakörébe. Mindenekelőtt érdemes megkülönböztetnünk két, egymástól élesen eltérő szempontrendszert. Az egyik az esélyegyenlőség elve, mint az alkotmányos jogok érvényesüléséből levezethető azon aspektus, hogy mindenkire terjedjen ki a jogegyenlőség elve, azaz mindenki egyenlő elbánásra számíthasson, függetlenül vallásától, etnikai-kulturális identitásától, társadalmi helyzetétől, vagy éppen politikai nézeteitől. Mindez az intézményes megkülönböztetés alkotmányos tilalmában testesül meg: az egyenlő bánásmód követelménye mellett ide tartozik az egyenlő eredmény és az egyenlő jogvédelem követelménye, valamint mindezek garanciája, a procedurális vagy eljárásbeli igazságosság érvényesülése. Az egyenlőség elvének alkotmányos felfogásából levezethető esélyegyenlőség elve kétféleképpen is sérülhet: egyrészt közvetlenül, amely a legtisztább eset, és amelynek tiltása minden modern liberális jogrendszerben alapkövetelmény. A másik a bonyolultabb és nehezebben formalizálható eset, nevezetesen amikor az esélyegyenlőség elve közvetetten sérül. Ez akkor következik be, amikor egyébként semleges intézkedés következtében két személy vagy csoport mégis megkülönböztetődik egymástól.³ Ennek tiltása is alkotmányos követelmény, de nehezebben tetteen érhető, és még kevésbé könnyű bizonyítani.

Az esélyegyenlőség elvének formális alkotmányos követelménye mellett azonban létezik az esélyegyenlőségnek egy másik aspektusa is, amely már túlmutat a jogrendszer szigorú formális szempontjain. John RAWLS *Az igazságosság elmélete* című könyvében⁴ arról értekezik, hogy a formális egyenlőség és a tiszta eljárásbeli igazságosság mellett létezik a méltányos esélyegyenlőség szempontja. Rawls szerint egy, az igazságosság elvein és elvárásain szerveződő társadalom, amely magába foglalja a politikai rendszer igazságosságát éppen úgy, mint a gazdasági és társadalmi intézmények igazságos elrendezését, miközben kizárja annak lehetőségét, hogy „egymással összehasonlítható státusban lévő embereket” jogilag különbözőképpen kezeljen, eközben nem zárja ki az egyes emberek közötti egyenlőtlenégeket. A kérdés azonban mindig az, hogy mi ezeknek az egyenlőtlenéseknek a tartalma, és milyen mértékben törekszik a társadalom ezen egyenlőtlenéseknek a kiegyenlítésére. Rawls szerint döntő szempont, hogy a javakhoz (pozíciókhoz, státushoz, jövedelemhez és vagyonhoz) való hozzáférésben mindenkinek egyenlő esélye legyen, és amennyiben vannak olyanok, akik akár hátrányos helyzetüknél fogva, akár képességeik miatt nem tudnak ezekhez hozzáférni, a méltányos egyenlőség elve alapján a társadalomnak hozzá kell őket segíteni ehhez (az ésszerűség határain belül, és Rawls szerint kizárva a többletjogokat).

³ Mindezekről részletesebben, lásd KOVÁCS Krisztina: „A hátrányos megkülönböztetés tilalma”, in. HALMAI Gábor és TÓTH Gábor Attila (szerk.): *Emberi Jogok*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003., 363-423. o.

⁴ RAWLS, John: *Az igazságosság elmélete*. Budapest, Osiris Kiadó, 1997.

Mindez azonban mérlegelés kérdése, amely egyfelől az igazságosság tiszta felfogásán alapszik, másfelől nagyban függ a társadalmi intézményeket működtető szabályoktól, a társadalomban létező normáktól, és a társadalmi közmegegyezésektől. Ezek a normák pedig sokszor még képlékenyek és tisztázatlanok, miközben keretül kell, hogy szolgáljanak a társadalmi igazságosságról és az esélyegyenlőségről szóló aktuális diskurzusnak, és mindazon intézményes társadalmi beavatkozásnak, amely a hátrányos helyzetű csoportok életkörülményein és jövőbeli lehetőségein kíván javítani. Az esélyegyenlőség elvének a társadalmi igazságosság érvényesítéséből fakadó felfogása tehát nem feltétlenül formalizálható az alkotmányosság szintjén, de érvényesítéséhez politikai (és sokszor jogi) garanciák rendelődnek. Amikor tehát az esélyegyenlőség elvének érvényesülését kérjük számon, egyszerre várjuk el az alkotmányos alapjogok biztosítását, és a társadalmi igazságosság szempontjainak a teljesülését.

A társadalmi viszonyok normatív értelmezése, az igazságosság és az esélyegyenlőség kérdéséről való diskurzus egy másik vonulatát a szociális jogok kérdésköre jelenti. T. H. MARSHALL fogalmazta meg először⁵, hogy az állampolgárság modern liberális felfogásába éppen úgy beletartoznak az alapvető politikai és emberi jogok, mint a szociális jogok széles köre (ami tovább bővíthető az alapvető kulturális jogokkal⁶). A társadalom igazságos berendezkedése ebből a nézőpontból megköveteli, hogy a polgárok egyformán hozzáférhessenek bizonyos szolgáltatásokhoz vagy a szolgáltatások bizonyos szintjéhez (oktatás, egészségügyi ellátás, stb.) és életszenderdekhez (munkalehetőség, egzisztenciális biztonság, nyugdíj, stb.). Az egyének vagy a közösségek számára azonban adódhatnak olyan helyzetek, hogy a társadalom különféle alrendszerének működése folytán az emberek akár ideiglenesen vagy véglegesen, magukról egyáltalán nem vagy csak részlegesen tudnak gondoskodni. Ha az egymással összehasonlítható státusban lévő emberek nem egyenlő esélyekkel férnek hozzá ezekhez, akkor a társadalom felelőssége ezek részleges kiegyenlítése, és a társadalomnak valamilyen módon segítőtleg kell fellépni. A segítség és kiegyenlítés azonban mérlegelés kérdése, és az alkotmányos szociális alapjogok biztosítását összhangba kell hozni más liberális jogelvekkel és az elosztás liberális igazságossági elveivel.

Mindezek előrebocsátásával érdemes megvizsgálunk, hogy a legnagyobb magyar etnikai-kulturális kisebbség, a romák esetében mennyiben biztosítottak az esélyegyenlőség érvényesülésének alkotmányos garanciái, és miképpen értelmeződnek a romákat sújtó egyenlőtlenségek a társadalmi igazságosság morális elvárásai szerint.

⁵ T.H. MARSHALL: *Citizenship and social class*. Cambridge University Press, 1950.

⁶ TURNER, B. S.: „Contemporary Problems in the Theory of Citizenship”, in: TURNER, BRYAN S. (eds.): *Citizenship and Social Theory*. London: Sage Publications, 1993., pp. 1-19.

Köztudott és sokat elemzett probléma, hogy a magyar társadalom sokszor élesen diszkriminatív módon, negatív előítéletekkel⁷ viszonyul legnagyobb etnikai kisebbségéhez,⁸ és az is jól ismert tény, hogy a romák egy jelentős csoportja különösen nehéz körülmények között élve súlyos társadalmi hátrányokkal kénytelen megbirkózni.⁹

A szakmai és közéleti diskurzus visszatérő dilemmája, hogy a romákat sújtó súlyos hátrányok és az életesélyeiket érintő társadalmi egyenlőtlenségek és igazságtalanságok mennyiben sértik a jogegyenlőség alkotmányos követelményét, vagy mennyiben vonatkozathatók „csupán” morális, értékbeli konfliktusokra, és, hogy a romákat ért társadalmi megkülönböztetések milyen mértékben fakadnak etnikai hovatartozásuk okán. További fontos kérdés, hogy akár jogsérelem, akár igazságtalanság történik, kinek kell fellépnie, és mit kellene tennie. A jogalkotó feladata-e, hogy megszüntesse ezeket az egyenlőtlenségeket, vagy a jogalkalmazó dolga, hogy biztosítsa az egyenlő esélyek teljesülését, vagy a társadalmi közvélekedésben kellene először tisztázni, mit is értsünk az esélyegyenlőség érvényesülésén, és melyek azok a helyzetek és intézményes vagy személyes magatartásmin-ták, amelyek előidézik ezek sérelmét. A kérdés tehát egyszerre jogi és politikai, miközben a közgondolkodás számára is tisztázandó dilemmákat vet fel.

A romák esélyegyenlőségének kérdése egy olyan összetett probléma, amely legalább három, külön is értelmezésre szoruló szempont együttes végiggondolását és megválaszolását követeli meg: vajon elégséges-e, ha csökken a romákat ért diszkriminatív megnyilvánulások és eljárások gyakorisága, vagy csak akkor lehet a jelenlegi helyzeten változtatni, ha egyben a szegénység mértéke is csökken a romák körében, és mindez együtt elégséges-e ahhoz, hogy csökkenjen a konfliktus a többségi társadalom és a roma kisebbség között, vagy már olyan mély a szakadék közöttük, hogy különböző konfliktuscökkentő eljárások bevezetésére is szükség lesz. További fontos – és különösen az igazságossági megfontolásokat érintő - dilemma, hogy vajon kinek (a többségi társadalomnak, illetve a kisebbségnek) mi a felelőssége, és a két oldalon milyen attribúciós mintázatok keretében értelmezik az esélyek létező egyenlőtlenségeit. Végül eldöntendő kérdés az is, hogy Magyarországon a szegénység és az etnikai státusz mennyiben csúszik össze, és, hogy a kisebbség és többség viszonyában az asszimilációs vagy az integrációs modell preferenciája válik meghatározóvá.¹⁰

⁷ Lásd DIÓSZEGI Bálint és FEHÉR Bori tanulmányát

⁸ ERŐS Ferenc 1998. Etnicitás és identitás – a cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban. In: ERŐS Ferenc (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 237-245. o.

⁹ HAVAS GÁBOR – KEMÉNY István: 1996. A magyarországi romákról. *Szociológiai Szemle*, (3): 3-20. o.
KEMÉNY István – JANKY Béla – LENGYEL Gabriella: *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004.

¹⁰ LADÁNYI János – SZELÉNYI Iván: *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág K., 2004.

A kérdésekre adhatók elméleti válaszok, de legalább olyan fontos annak vizsgálata, hogy a mai magyar közvélekedés miképpen gondolkodik ezekről. Ehhez pedig szisztematikusan vizsgálnunk kell, hogy miként gondolkodnak az emberek a romákat sújtó társadalmi-politikai-jogi-hatósági diszkriminációról, illetve ezek lehetséges kezeléséről. Korábbi felmérések szerint számos állampolgár hajlamos elfogadni a roma kisebbség iránti diszkriminációt.¹¹ Ugyanakkor az ellenségesség kognitív és érzelmi tényezői könnyen szembekerülhetnek egymással, különösen, ha a magatartásbeli következményekről esik szó.¹² Ezekből a kutatási eredményekből tehát nem lehet egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogy ma az emberek inkább elutasító vagy inkább támogató módon állnak-e hozzá a diszkrimináció elleni aktívabb fellépéshez. A Magyar Agora deliberatív¹³ közvélemény-kutatáson alapuló elemzések ezekre a kérdésekre kívántak választ keresni.

A deliberatív közvélemény-kutatás módszere nem jelent megoldást a romák és nem romák között feszülő konfliktusok enyhítésére. A kísérlet mégis jelentős eredménnyel zárult: rávilágított arra, hogy az attitűdök mégoly sztereotipikus és előítéletes beágyazottság mellett is megváltoztathatóak.¹⁴ A romákkal szembeni közismerten elutasító és sokszor diszkrimináló nézetek egyfelől mélyen beágyazódtak a többségi társadalom gondolkodásába, és a kisebbségi sérelmek sokszor elhomályosítják a racionális gondolkodást, de a társadalmi és kulturális távolság oldásával, a közös kommunikációs tér kialakításával¹⁵, az információszerezés lehetőségének felkínálásával és érdemi vitával egy lépéssel közelebb lehet kerülni egy olyan konszenzuális helyzethez, amelyben a többségi szempontok és a kisebbségi jogok és érdekek kölcsönösen és maximálisan érvényesülhetnek. A szociológia örök alapkérdése, hogy vajon az attitűdök mennyire jelzik előre a tényleges cselekvést, ezúttal is megválaszolatlan marad. A deliberációval kapcsolatos kutatás-sorozat viszont megerősítette azt a hipotézist, hogy a megváltozott attitűdök tartósan is megőrződhetnek, interiorizálódhatnak.¹⁶ A deliberációt követő félévben folytatott interjúk¹⁷ között szép számmal találtunk olyanokat, a melyekből kitűnt, hogy a deliberációs hétvége, a „mással” való találkozás élménye, a saját nézetrendszerétől különböző szemléletmóddal való ütközések tartósan enyhítették a romákkal szembeni előítéleteket, differenciálták a roma társadalomról alkotott képet. Ugyanakkor az interjúk között arra is volt példa, hogy a deliberáció csak

¹¹ CSEPELI György – FABIÁN Zoltán – SIK Endre: „Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények”, in: KOLOSI Tamás – TÓTH István György – VUKOVICS György (szerk.): *Társadalmi riport 1998.*, Budapest, Tárki, 458-489. o.

¹² CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal – SZÉKELYI Mária: „Romakép a mai magyar társadalomban”, *Szociológiai Szemle*, 2001/3, pp. 19-46. o.

¹³ Lásd HERMAN Zita bevezető tanulmányát és GREGOR Anikó elemzését

¹⁴ Lásd KOLTAI Júlia és LIPPÉNYI Zoltán tanulmányát

¹⁵ Lásd VENCZEL Sára elemzését

¹⁶ Lásd LÓRINCZ Dalma, valamint IGNÁCZ Zsófia és ANTÓK Péter tanulmányait

¹⁷ Lásd www.magyaragora.com

pillanatnyi attitűdváltozást eredményezett¹⁸, a megszokott környezetbe való visszatérés után a romákkal kapcsolatos attitűdök visszarendeződtek a régi elutasító, kirekesztő felfogássá. Egy vitahétvége nem alkalmas a probléma kezelésére. A hátrányos helyzetű csoportok esélyei nem növelhetők kiscsoportos meggyőzések segítségével. Mint ahogy a diszkrimináció tilalmához fűzött büntetőjogi szankciók sem szüntetik meg bizonyos kisebbségek hátrányos megkülönböztetését. A több oldalról történő támadások azonban lazítják, rombolják azt a falat, amely az esélytelenek és a sikeresek között épült.

¹⁸ Lásd IGNÁ CZ Zsófia és ANTÓ K Péter tanulmányát